

Ultimul cuvânt

În dialog cu Alexandru Ștefănescu

EDITORI:

Silviu Dragomir
Vasile Dem. Zamfirescu

DIRECTOR EDITORIAL:
Magdalena Mărculescu

REDACTOR:
Victor Popescu

COPERTĂ:
xxxxx

DIRECTOR PROducțIE:
Cristian Claudiu Coban

DTP:
Ofelia Coșman

CORECTURĂ:
Cristina Bălan
Elena Bițu

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
IANOȘI, ION

Ion Ianoși - ultimul cuvânt : în dialog cu
Alexandru Ștefănescu. — București:
Editura Trei, 2018

ISBN 978-606-40-0543-4

I. Ștefănescu, Alexandru

Copyright © Editura Trei, 2018

O.P. 16, ghișeul 1, C.P. 0490, București
Tel.: +4 021 300 60 90
Fax: +4 0372 25 20 20
e-mail: comenzi@edituratrei.ro
www.edituratrei.ro

CUPRINS

Ion Ianoși — gânduri ultime (Vasile Morar)	7
Cuvânt lămuritor	17
De ce mă remobilizez totuși acum?	19
Am scăpat de cei mai răi ani de acasă și de neșansa compromiterii mele ideologice timpurii	23
„Firul roșu“ al vieții mele: sensibilitatea de stânga și adeziunea față de marea literatură	33
Marx a revenit în avanscenă cu prilejul crizei financiare declanșate în 2008	37
Cum să-l caracterizez cât mai succint pe Nietzsche?	47
Pe mine personal Ivan Karamazov m-a fascinat mai presus de alții	61
Nimerisem cu preocupările mele într-o cultură „literaturocentrică“	69
Cu toții am aderat la utopia lansată de Francis Fukuyama cu privire la izbânda mondială a liberalismului de tip nord-american	79
Nevroza e boala creatorilor, la vedere sau abia ascunsă	91
Momentele cele mai neplăcute în meseria mea de dascăl au fost atunci când trebuia să dau note	103
În cei șase ani leningrădeni am fost, până în '53, martorul nebuniei „ultimului“ Stalin	115

Evit, pe cât pot, desemnarea marxismului ca „extremă stângă”	123
M-am considerat mereu <i>a-teu</i> . Pe măsura maturizării m-am apropiat însă de înțelepciunea marilor religii	131
În secolul al XIX-lea, clerul i-a taxat pe iudei ca pe un „corp străin” în mediul creștin	143
N-am fost constrânși, ca în Moldova, să purtăm stele galbene	155
Literatura modernă ilustrează cel mai clar relațiile ei multiple cu puterea politică	167
Istoria poate fi invocată pentru justificări adverse	175
Fenomenul cel mai îngrijorător al perioadei din urmă îl constituie întărirea continuă a dreptei radicale, naționaliste și eurosceptice	183
Epilog	193
	203

Ion Ianoși — gânduri ultime

Cei care vor citi această carte au, încă de la început, un element comun: fie s-au întâlnit ca studenți cu profesorul Ion Ianoși, fie aparțin categoriei largi a cititorilor interesați de Dostoievski și Tolstoi, de Thomas Mann și Goethe, de Kant, Hegel și Marx, de Nietzsche și Freud, de Šestov și Berdiaiev, de Robert Musil și Kafka, de Malraux și Proust, de Faulkner și Steinbeck, de Tudor Vianu, Constantin Noica, D.D. Roșca, Mircea Florian, dar și de Rebreamu, Sadoveanu, Camil Petrescu și alții. În ambele cazuri, avem de-a face cu persoane privilegiate. Să-l fi cunoscut pe Ion Ianoși, să-i fi fost alături în crâmpene de viață obișnuite sau neașteptate, să-i fi urmărit apariția cărților și să-i fi așteptat atitudinile față de faptele vieții publice și înainte, și după cotitura-ruptura din '89, reprezentă în sine un avantaj față de cei care n-au avut o asemenea sansă. De adevărul unei asemenea păreri ne putem oricum convinge — nu neapărat acum, ci poate mai degrabă în vremurile care vor veni, cu memoria nealterată de interes și pasiuni mediate de orgolii și vanități deșarte.

Ion Ianoși, aflat la vîrsta senectuții, cu mintea sa fascinată mereu și mereu de istorie și viață, încrezător în puterea ideilor de a înrâuri destinul omenirii

scriuți, conținutul său se extinde de la un volum la altul și nu este limitat de ceea ce se poate scrie într-o singură carte. Într-un sens, el este o continuare a scrierii, care nu este limitată de ceea ce se poate scrie într-o singură carte.

Cuvânt lămuritor

Volumul de față nu reprezintă numai o dare de seamă autobiografică, ci o însumare vie a tuturor acelor elemente care compun destinul individului, împletind cronica vieții și memoria subiectivă cu ideile (teoretice și practice) care sublimează orice existență. Desigur, memoria atestă identitatea omului, în urcușul treptelor lui existențiale. Tot ea dă și măsura variabilelor omenești înlănțuite în același tot identitar — cine sunt și ce am fost? cine sunt prin ceea ce am fost? ce am devenit prin apăsarea propriei persoane și a celor din jur? Dar nu în însumarea propriu-zisă a faptelor rezidă forța demersului (auto)biografic, ci mai degrabă în relația, explicit sau implicit asumată, a faptelor cu ideile, valorile ori contextul care le-a făcut posibile. Ideea trebuie mereu reconjugată cu viața — și invers —, în sensul în care niciuna nu are vreo noimă aparte în absența celeilalte. Dincolo de exercițiul vieții de zi cu zi, de registrele de fapte și întâmplări, dincolo chiar de contextele istorice și practice care nasc mereu noi rânduieli în catastiful zilelor, rămâne teoria — noema, „gândul salvator“ — care limpezește orice material subiectiv, orice palpitație omenească.

Cititorul va percepe, desigur, această tensiune „esențială“ prezentă în armătura volumului ce-i stă

înainte — ca și condiționarea dublă, simetrică, dintre „heraclitismul“ acaparator al propriei persoane și „parmenidismul“ tihnit al istoriei lumii și culturii. „Jumătățile“ se vor împleti, sperăm, în mod fericit — de la viețuire, la idei; de la fragmentele pur biografice (Brașovul natal, familia, prietenii, avatarurile pre- și postdecembriste), la extinsele pasaje istorico-teoretice legate de teme filosofice, literare ori politice (Marx, Nietzsche, Dostoievski, religia, comunismul, antisemitismul sau Uniunea Europeană).

Volumul cuprinde discuțiile purtate cu Ion Ianoși în perioada ianuarie-noiembrie 2014. După faza inițială de redactare *tête-à-tête*, am revenit solitar asupra manuscrisului în vara lui 2017, cu intenția pregătirii lui pentru tipar. Nu am intervenit pe text decât pentru minimale corecții ori tușeuri stilistice.

A.Ş.

De ce mă remobilizez totuși acum?

Alexandru Ștefănescu. Dragă János, deși ai fost și ai rămas un teoretician și un istoric al ideilor, preocupat de teme și autori, te-au atras totuși adesea exercițiile memorialistice, recapitulările personale și colective. E și firesc, de altfel, ca ideea, la al cărei studiu ți-ai închinat viața întreagă, să fie confruntată cu viața. În fond, ideile nu sunt altceva decât feluri de a fi — aşa încât ele trebuie tot atât trăite, pe cât trebuie gândite. Ai debutat devreme cu prima ta „retrospectivă“ — mă refer la Secolul nostru cel de toate zilele, publicat în 1980, când aveai doar 52 de ani. Apoi, au urmat Opțiuni (1989), fragmentele din Idei inopertune (1995), poate chiar și unele pasaje din Vârstele omului (1998), care au un cert „fundal“ personal. Nu mai zic de textele pe care le-ai publicat în volumele ce ți-au fost dedicate (două în 1998 și cel din 2008). În fine, ultima ta carte, Internaționala mea. Cronica unei vieți (2012), încununează demersul autobiografic, oferind cititorului o perspectivă completă asupra vieții tale. Gresesc eu sau mi se pare că ai cam spus tot ceea ce era de spus?

Ion Ianoși. Ce înseamnă „tot“? Dacă nu ești prea orgolios, ai putea să nu te avânti pe calea rememorărilor: pentru ce să consemnezi o viață ca

nenumărate altele? Textul s-a integrat însă unor contexte, și sper că mai ales acestea să trezească interesul cititorului uituc. De aceea am și ales „cronica“ în locul „memoriilor“; și „cronici“ s-au nimerit a fi, în măsură hotărâtoare, toate retrospectivele amintite de tine. *Persoana* mi-o ținuse captivă *istoria* — ei, istoriei, se și cuvenea să-i acord prioritate.

Ce rost are atunci întoarcerea? Și cu ce condiții? Numai dacă evit, pe cât posibil, repetările — și dacă mă străduiesc să modific unghiul privirii.

Internaționala mea mi-a luat patru ani de lucru. Ultimul a fost și cel mai greu. După multe crâncene suferințe a murit mama ta, fiica mea, Mașa. Din acel august până în aprilie următor m-am chinuit cu ultimele capitole, cu permanenta îndoială că le voi și termina. Am izbutit, dar după editarea, nesperat de rapidă, a întregului m-a cuprins un soi de letargie. N-am mai scris nimic. Am încercat să urmez dorința Janinei, de a rescrie eseul *Alegerea lui Iona*, am ordonat suplimentările dorite, mai ales din comentariile monoteismelor, care toate și-l revendicaseră pe ciudatul profet; dar m-am blocat la finalizare. M-am resemnat cu ideea că atât îmi fusese dat, că nu-mi rămânea decât să-mi aştept sfârșitul.

De ce mă remobilizez totuși acum? Datorită ție, dragă Alexandre, și întorsăturilor din viața ta. Spre deosebire de frații tăi mai mici, ne urmaseși opțiunea pentru filosofie, concretizată în studenția, masteratul și doctoratul tău. Elaboraseși studii despre Nietzsche, Leibniz și unul recent, de adnotare a mentalităților vechi și modern-contemporane. Te-ai angajat cadre

didactic la o prestigioasă universitate particulară. Dialogul nostru profesional se află la îndemână.

Mai lipsea doar bobârnacul privat care să-l împlinescă. Și nici el n-a întârziat să se producă. La începutul lui 2014 (pe 29 ianuarie) a venit pe lume fiica ta, Antonia-Isadora. Ea ne mângâie senectutea și ne alină suferința. Dar mai mult decât atât: iudeii, ca și protestanții, și-au investit urmașii cu o valoare probatoare. Existența și-o confirmă și justifică făptuirile: bunurile meșteșugite și succesivii urmași. Absența lor te condamnă la o tristă singurătate.

Pricepi acum legătura? Am tradus și scris cărți pentru a le dedica primele exemplare urmașilor, chiar fără speranță ca fiecare să le și parcurgă. Stingerea Mașei mi-a surpat legătura. Apariția Antoniei mi-o reînfrigă. Nu voi ajunge să-o urmăresc nici la școală și nici măcar la grădiniță. Contează însă existența ei și rolul de mediator pe care tu, Alexandru, și-l poți asuma.

A.Ş. Cred, însă, că motivarea privată de care vorbești o întregește de fapt pe cea publică. Lumea nebună în care trăim, suprasaturată de polarizări, individualisme acaparante și fanatism de tot felul, îți răpește dreptul de a te retrage în turnul tău de fildeș. De aceea poate ai și ales să te reapuci de scris...

I.I. E adevărat, ultimii câțiva ani au adăugat istoriei o sumedenie de meandre. Pe cele faste — mai cu seamă urmările progresului tehnologic — le-au copleșit altele, funeste. „Pacea veșnică“ de factură liberală a continuat să fie infirmată. Se țin lanț

războaiele, intervențiile armate, răsturnările de regimuri. Continuă goana înarmării. Mult lăudata libertate a fost compromisă prin înăspriri legislative și acte polițienești. Câtă egalitate ori solidaritate admit faliile sociale și materiale tot mai insurmontabile? Continente, țări, pături sociale bogate și sărace, tot mai bogate și tot mai sărace? Rupturile dintre ele predetermină inegalități și nedreptăți de tot soiul. La antipodul speratelor însănătoșiri, maladiile omenirii se agravează lună de lună. Și în ciuda avertismentelor, leacurile fie întârzie, fie sunt administrate insuficient. Crize peste crize — economice și politice, ecologice și demografice. Iar în mijlocul lor, dacă nu chiar datorită lor, prosperă „puținii fericiți“, egoiști peste poate.

Dar nu, nu doresc să detaliez asemenea tare. M-am lecuit și de iluzia rolului asanator al cuvintelor. Și, îndeobște, propun să recentrăm discuția noastră de la *istorie* la *filosofia istoriei*, întregită de *mentalitățile vieții private*. „Cronicile“ mele preconizaseră joncțiunea particulară dintre o viață și epoca în care ea se desfășurase. Acum, dacă ești de acord, să pendulăm liber între *individual* și *general* — și nu atât prin *fapte*, cât prin *atitudinea față* de ele. Mi-au reproșat doar unii recenzenți ai „cronicii“ că mi-am dezvăluit rar opiniile.

Pornim la un drum inaugurat de aniversări: la distanță de două zile, tu împlinești 36 de ani (29 aprilie), iar eu — 87 (1 mai). Cât voi rezista eu, numai destinul o știe. Totuși, cât trăiește, omul nu-și abandonează speranța.

Am scăpat de cei mai răi ani de acasă și de neșansa compromiterii mele ideologice timpurii

A.Ş. Să mai zăbovim doar un pic asupra vieții și să mai însumăm unele fapte! Pe urmă vom trece, desigur, cum spui, la atitudini, adică tocmai la ceea ce extragem din fapte și purtăm în și cu noi. Deocamdată, îți propun să mai facem un pic de hronică. De nu vom putea evita unele repetări — să ne scuze cititorul familiarizat deja cu povestea pe care o înfiripăm. În schimb, celui care te „citește“ întâia oară sau celui lovit de „amnezia“ provocată de multele sute de pagini din Internațională, cred că i-ar fi de ajutor să i se pună în față un fel de schiță existențială. Ai trăit mult și cu folos. Ai avut — și ai — o familie numeroasă. Ai scris cărți. Ai format generații de studenți. Mulți ar fi în drept să te invidieze și pentru longevitate, și pentru noblețea „profesiunii tale de credință“, practicată cu fidelitatea și încăpățânarea ce știi că te caracterizează. Pe 1 mai ai împlinit 86 de ani. Nu știi dacă te-ai gândit vreodată că o să devii octogenar, aproape nonagenar. Probabil că nu. Asta rimează cu afirmația ta din Secolul nostru cel de toate zilele — și nu-mi pot ascunde zâmbetul atunci când o citesc — că te-ai născut în '28 și nu vei „avea de-a face cu următorul veac și mileniul — despre care vor începe să dea socoteală copiii și nepoții“. Fără îndoială că nepoții

și strănepoții tăi vor da această „socoteală“. Iată, însă, că tu însuți ai pășit de mult în noul mileniu. Atât cât te țin puterile, ieși în oraș, de voie sau de nevoie. O dată pe săptămână te vezi cu familia la restaurant. Uneori și cu unii apropiați. Reieci scrisul, te frământă aceleași probleme care te-au urmărit o viață întreagă. Și – ești proaspăt străbunic. Viața se însumează vieții și asta ar trebui să ne fie cel mai consolator gând, nu-i așa? Îți propun să mă/ne treci acum, pe scurt, prin consumatele momente ale vieții tale. Nu-ți cer o biografie, ci numai câteva puncte de fixare.

I.I. Cele două tripticuri din *Internaționala* acoperă cronologic etapele vieții mele: copilăria-adolescența din Brașov, tinerețea studențească din Cluj și de la Leningrad; și fazele maturității bucureștene, de până la senectute. Nu are rost să le reiau, nici măcar rezumativ. Prefer să-mi prind existența între câteva pietre de hotar, la intersecția biografiei cu istoria.

Nașterea constituie actul intrării în lume. Ea ține de biologie, nu reprezintă o alegere personală. La mine a survenit, pasămite, într-o săptea lună a gestației. De aici accentul mitologic întreținut de părinți, că „m-aș fi grăbit“ tocmai pentru a nu rata ziua care s-a nimerit să-mi marcheze apariția. De fapt, o zi întâmplătoare, pe care, potrivit calendarului anual din *România literară*, o împart cu alți 15 scriitori români, cum ar fi Mihai Ralea sau Vladimir Colin, vestind opțiuni în consonanță cu ziua respectivă sau, ca în cazul altora, taman la antipod. (La fel s-a întâmplat și cu alte date cu

semnificație istorică: Paul Georgescu, comunist atașat în principal Occidentului, era mulțumit că se nașcuse pe 7 noiembrie; în schimb, Andrei Pleșu ar fi preferat, de bună seamă multă vreme, o altă zi de naștere în loc de 23 august.)

Încă din copilărie, părinții mi-au explicat „Sărbătoarea internațională a lucrătorilor“. Ziua de 1 mai a fost marcată de acțiuni de masă pentru reducerea muncii zilnice la 8 ore: în 1872 – la New York, în 1886 – pe întregul teritoriu al SUA, cu centru la Chicago, unde, trei zile mai târziu, au avut loc, în Piața Haymarket, ciocniri sângeroase cu poliția; în 1888, la indemnul Federației Americane a Muncii, 1 mai a fost declarat, începând cu 1890, anuala sărbătoare muncitorească. Și chiar dacă ulterior americanii au retractat ziua din cauza tăișului ei „de clasă“ și au înlocuit-o cu un „Labor Day“ pentru toți (celebrat în prima luni din septembrie), în Europa, 1 mai a continuat să fie menținut cu sensul lui inițial, fie prin demonstrații politice, fie doar prin reunii câmpenești.

Așa a început simbolica mea îndepărțare de burgheria din care provineam; și solidarizarea mentală cu o muncitorime pe care, la modul real, n-o cunoșcusem în niciun fel.

În rând cu toată populația iudaică, s-au abătut și asupra familiei mele frustrări din ce în ce mai dure de pe la sfârșitul anilor '30 până spre mijlocul anilor '40. Pierzându-și treptat averea, nici bunicii și nici tata nu țin minte să fi fost obsedați de lagăre și gazare, deși ceva mai la nord, în urma „Dictatului de la Viena“, războiul avea să-i ducă la moarte pe mai toți prietenii

locului lor anterior de muncă, din Comandău. La rândul meu, cu naivitate adolescentină, mă încredeam în steaua noastră norocoasă: ascultam muzică, citem literatură, țineam un jurnal. N-am resimțit ca prea împovărătoare nici eliminarea pe criterii rasiale din școlile de stat recunoscute, admitându-mi-se numai frecvențarea unei școli de meserii evreiești.

Din 1939 am ținut cu englezii și francezii, ulterior cu americanii și rușii. Trecerea Prutului, ordonată de Ion Antonescu pe 22 iunie 1941, în context pronazist, nu putea fi cauza noastră, căci sporea previzibil atrocitățile antisemite din Basarabia și Transnistria; și nici tragediile îndurate de unitățile române luptând cot la cot cu armata germană în Stalingrad ori în Cotul Donului. Cine vrea înțelege ușor motivația acestui „antipatriotism“: cel periclitat de moarte urmărește supraviețuirea sa. Recunosc însă culpa tăcerii îndelungate, istoriografice și culturale, asupra tributului de sânge plătit de români și pe fronturile de Est, nu numai pe cele de Vest. Germanii au început să îndrepte o similară omisiune, totodată atenți nici să nu reabiliteze nazismul și nici să nu-i hulească pe Aliații care nimiciseră hitlerismul.

Ebreii au redevenit „patrioți“ la 23 august 1944. Proclamația Regală și acțiunile armate ulterioare i-au reintegrat printre cetățenii egali în drepturi, cu măcar parțiale reparații în consecință. Refuz să-i înțeleg pe contestatorii recenti ai întoarcerii armeelor: ea a reprezentat efectiv unica alternativă față de mai gravele pierderi chiar pe teritoriul țării și, prin participarea la înfrângerea Germaniei naziste,

i-a asigurat României anumite clauze favorabile în Tratatul de Pace cu Puterile Aliate, de la Paris.

Ceea ce a urmat a divizat însă opțiunile populației: 6 martie 1945, 30 decembrie 1947 și urmările. Puțini și-au dat la timp seama că desfășurarea lucrurilor fusese prestabilită de Churchill și Stalin. Cu acord occidental, „democrațiile populare“ au intrat în zona sovietică de influență. Acum e mediatizată, precum pănă înainte, împotrivarea față de această situație geopolitică postbelică, inclusiv în România. Corectivele ar trebui să fie de două feluri, recunoscând că cei ce luptau împotriva nouului regim, inclusiv cu arma în mâna, aveau motivații diferite, nu o dată determinante de opțiunile lor trecute — ca și faptul că puterea instalată avea nu puțini susținători, un timp în accentuată sporire, din varii interese de grup și personale.

Cu excepția germanilor, svabi și sași, pedepsiți dur pentru foste colaboraționisme reale sau abuziv generalizate, alte minorități au fost, în bună parte, favorabile orânduirii proclamate. Printre ele — mulți unguri și cei mai mulți dintre evrei. Curând, evreii s-au divizat și ei în sioniști, apolitici și comuniști. Primii au început să emigreze, încă destul de liber, în Israel. Ultimii s-au încrezut în promisa egalitate. Ca urmare, minoritarii aveau o pondere semnificativă în partidul „de avangardă“. Pe urmă, pe măsura „românizării“ posturilor de răspundere, au început să fie excluși sau marginalizați.

Pot ilustra această diversitate cu exemple din propria mea familie. Bunicii, hărșiți în multe încercări și liberali din fire, s-au ținut departe de politică. Un

unchi a rămas burghez și, pentru inventate delicte economice, a făcut câțiva ani de pușcărie. Un altul, fără să fie sionist, avea să emigreze în Israel. O verișoară, apoi și mama ei, mătușa mea, dintotdeauna trăitori la Budapesta, au luat calea exilului canadian.

Tata și-a urmat prietenii în PMR. Ca și mama, după revenirea din Anglia, unde trăise războiul. Suspectată pentru cei șapte ani de emigratie, va fi exclusă, la „verificări”, din partid (și, totodată, din munca la săptămânalul clujean pentru femei). Tata era cât pe-aci s-o pățească; de teama represaliilor pentru fosta sa condiție burgheză va părăsi Brașovul, aciuindu-se ca umil corector la cotidianul maghiar din Capitală.

În politică, eu pe el l-am urmat. Eram convins de promisa izbăvire în „democrația populară”. Am fost primul din clasa mea de liceu admis, în decembrie '45, în PMR. Câțiva colegi au luat aceeași decizie în următorii doi ani — până la suspendarea temporară a primirilor în partid, din cauza bulucelii la porțile lui. Am avut puseuri de fanaticism, pe care, chiar dezinteresate fiind, aveam să le regret.

Trimiterea pentru studiile universitare de la Cluj la Leningrad mi-a fost cvadruplu avantajoasă. Am petrecut șase ani într-un splendid oraș, îmbibându-mă de comoriile lui culturale. Deși în plin dogmatism stalinist, mi-am definitivat viitoarea profesie, la intersecția filosofiei cu literatura. M-am întâlnit cu Janina, căsătorindu-ne în prima vacanță de vară, fierbinte și sub raport politic (1952). Izolat în carantina grupului român al „pământenilor”, am scăpat de

cei mai răi ani de acasă și de neșansa compromiterii mele ideologice timpurii.

În urma morții lui Stalin și a începutului demascării fărădelegilor lui la Congresul XX al PCUS, atmosfera politică s-a mai înserinat în răstimpuri. Și chiar dacă atât Hrușciov, cât și Gheorghiu-Dej aveau să mai recidiveze, acumulaseem anumiți anti-corpi față de excesele renăscute — chiar și în paralela funcție de instructor din Sectorul de literatură al CC. Îi spun „paralelă”, fiindcă n-am încetat nicio clipă să fiu cadru didactic universitar și am avut suficientă luciditate pentru a-mi investi grosul energiei în scris. Recidive dogmatice am comis mai cu seamă în publicistica maghiară. În cea română, liber asumată, am plătit tribut sechelelor ideologice mai ales în capitolul introductiv al primei mele cărți, aproape deloc în cel de-al doilea volum, scris de asemenea în perioada activistă. Eforturile cărturărești au și favorizat insolita acceptare a cererii mele de a pleca de la CC. Din 1965 m-am putut dedica exclusiv muncrii cu studenții și elaborării de cărți. Activitatea mea „obștească” am limitat-o la îndatoririle ce-mi revineau ca secretar al biroului Secției de critică și istorie literară din cadrul Asociației Scriitorilor din București, ales de confrăți, în trei succesive legislaturi, prin vot secret. O parte din obștea scriitorilor a salvardat cea mai la vedere marjă de libertate în dictatură și împotriva ei. De aceea, „rezistența prin cultură” nu merită să fie tratată cu ironie retroactivă — câteodată tocmai de către foști conformiști.